

CEP SÖZLÜĞÜ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

A Study on Preparing a Pocket Dictionary

*Ayabek BAYNİYAZOV**

*Canar BAYNİYAZOVA***

Özet

Makalede küçük okul cep sözlükleri sisteminin yapı meseleleri, onun büyük izahlı sözlüklerden farklılığı ve okul sözlüklerini oluşturma prensipleri ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Sözlük, cep sözlüğü, sözlük türleri

Abstract

The problems of structural and educational system of the dictionary with definitions, and it's differences from the spread dictionary with definitions and principles of the educational lexicography are considers in this article.

Keywords: Dictionary, pocket dictionary, types dictionary

Sözlük çalışmasının uzun zaman gerektirdiği bir gerçektir. Sözlük yazma ve hazırlama işinin amacını belirleyip, onun bilimsel temelini oluşturan bilim dalı sözlük bilimidir. Fakat sözlüklerin çeşitlerine göre fonksiyonu aynı değildir. Etimolojik Sözlük, Tarihi Sözlük gibi bazı sözlükler kelimelerin etimolojisi ile onların anlam bakımından tarihi gelişmesi hakkında bilgi verir, bazıları da dilimizde şu anda kullanılmakta olan kelimelerin anlamlarını açıklayarak, onların kullanım özelliklerinden bahseder. “İzahlı Sözlük”, “Tercüme Sözlük”, “Diyalektoloji Sözlüğü”, “Deyimler Sözlüğü”, “Eş anlamlı Kelimeler Sözlüğü” gibi sözlükler böyledir. Kelimelerin fonetik yapısını göstererek, onların imlası konusunda rehberlik eden “İmla Kılavuzu” nesnelere anlamların etrafıca açıklayan “Ansiklopedik Sözlük” çeşitleri de vardır. Dilcilere göre, sözlük, kelimelerin anlamlarını belirleyip, onlar hakkında bilgi veren bir kaynaktır¹.

Kazak Türkçesinde sözlük teorisini geniş çapta araştırarak, bu konuda doktora tezi hazırlayan Doç. Dr. M. Malbakov'un “Bir Dilli İzahlı Sözlüğün Yapı Esasları” adlı eseri söylediklerimizin kanıtıdır².

Son zamanlarda çağdaş sözlükçülükte dili kullanma özelliklerine ve öğrenim amacına göre değişik sözlük tipleri geliştirilmektedir. Özellikle dilimizde “Cep Sözlüğü” terimi sık kullanılmaya başlamıştır. “Cep” kelimesinin yanı sıra “küçük”, bazen de “minimum” kelimelerini rastlamaktayız. “Küçük Sözlük” terimi çoğu zaman kısa çaplı sözlükler için söylenir. Böyle bir sözlüğe amacına göre kelimeler seçilerek alınır. Büyük çaplı sözlüklerin aksine küçük sözlükler dilin kelime varlığını tamamıyla kapsamayı amaçlamaz. Bu yüzden sözlükçülükte “küçük çaplı sözlük” ve “kısaca sözlük” terimleri birbirinin yerine kullanılabilir. Örneğin, 1954 tarihli “Şimdiki Kazak Dili” adlı ders kitabında Kazakça-Rusça küçük sözlüğün basıma hazırlandığından bahsedilmektedir³. Buradan anlaşılacağı gibi “kısa çaplı veya küçük”, yani Kazak Türkçesinde “*қыскаша*” olarak söylenen kelimedenden, sözlüğe alınan kelime sayısının sınırlı olduğunu, kelimelerin tamamının alınmadığını, sadece yazarların önemli saydıkları kelimelerin alındığını anlaşılmaktadır. Fakat sözlüğün cebe sığacak kadar küçük olduğu söylenmemektedir. Bunun nedeni, kısa çaplı sözlüklerin hacminin çoğu zaman ders kitaplarının hacmi kadar olabilmesidir. Bu yüzden de genelde şu ana kadar neşrolan küçük çaplı sözlüklerimizin hacmini

* Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Öğretim görevlisi Türk Dili Bölümü Başkanı – Kazakistan.

** Okutman, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Öğretim görevlisi Türk Dili Bölümü – Kazakistan.

¹ Qazirgi Qazaq Tili, Almatı 1954, s.86; Qazaq Tili, (Ansiklopedi), Almatı 1998. s. 54; Rozentel D.E. ve Telenkova M.A., Dil Terimlerinin Sözlüğü, Moskova 1985. s. 289.

² M. Malbakov, Bir Tildi Tüsindirme Sözdiktin Qurılımdık Negizderi, Almatı 2002, s. 354.

³ Komisyon, Qazirgi Qazaq Tili, Almatı 1954, s.94.

göstermek için “kısaca (küçük)” sözü kullanılmıştır. Buna örnek olarak, 15 000 kelimedenden oluşan “Küçük Rusça-Kazakça Sözlük”. Yayın kurulu Başkanı Ş.Ş.Sarıbaev. (Almatı,1987;1989), G.Begaliyev, H.Mahmudov, G.Musabaev’in “Kazakça-Rusça Küçük Sözlük”(Almatı,1959) ve “Kazak Dilinin Küçük Etimolojik Sözlüğü”(Almatı,1965) verilebilir.

Kazak dilcilerinden B.Kaliuli sözlükleri kapsadığı söz sayısına göre üçe ayırır: Büyük sözlük (ör., Kazak Dilinin on ciltli izahlı sözlüğü), Orta boy sözlük (ör., Kazak Dilinin iki ciltli izahlı sözlüğü), Küçük sözlük (ör., Kazakça-Rusça küçük sözlük, Öğrenciler için imla sözlüğü vb.)⁴. Prof. L.P. Stupin de sözlükleri hacmine göre üçe sınıflandırır: Büyük boy, orta boy ve küçük boy⁵. “Cep sözlükleri” üçüncü grupta yer alır. Çünkü cep sözlüğü olabilmeyenin ön koşullarından biri onun cebe sığabilecek hacimde küçük boylu olmasıdır.

“Cep Sözlüğü” birçok dilin sözlüklerinde madde başı olarak yer almaktadır. “Türkçe Sözlük”te “cep” kelimesinden ayrı “cep sözlüğü” kelime grubu verilmiştir. Sözlükte bu kelime grubu “cepte taşınabilecek ve günlük ihtiyaca hemen cevap verebilecek küçük sözlük” diye tarif edilmiştir⁶. Aynı sözlükte cep kelimesiyle oluşan “cep saati”, “cep takvimi”, “cep telefonu” gibi kelime grupları da vardır. Nesnelere cebe sığabileceği, cepte taşınabileceği ve küçük boylu olmasından dolayı şimdiki İngiliz dilinde de cep kelimesiyle yeni tek bir nesnenin adı olarak kullanılan birçok kelime grupları vardır: pocket-book, pocket-camera, pocket-pistol vb.⁷. Artık Rus sözlükçülüğünde de cep boyundaki küçük sözlükleri “cep sözlüğü” /карманный словарь/ olarak adlandırma gelenekselleşmektedir. Bundan çıkacak sonuç, bizim de cepte taşınabilecek sözlüklere “cep sözlüğü” dememizin doğru olacağıdır.

Sözlükçülükte, sözlükleri özellikle büyük hacimli ve küçük hacimli sözlük tipleri diye bölmek geleneği de vardır. Tabii, onlardaki kelime varlığı da ona göre değişecektir. Sözlük sistemini dil unsurlarının çeşitli görünüşleri bakımından inceleyen V.V.Morkovkin, onları maksimum ve minimum sözlükler sistemi diye ikiye ayırır. M.Malbakov, V.V.Morkovkin’in sistemi ile ilgili olarak der: “Dilci, maksimum sözlük sistemine dilin çeşitli konularını tam yansıtacak sistemi dâhil etmiştir. Ona göre, maksimum sözlük sistemini izahlı, ideografik, eş anlamlı, deyimler, gramer vb. sözlük türleri, yani dilin söz varlığına, özüne yönelen sözlükler oluşturmalıdır. Minimum (küçük) sözlük sistemi dil öğrenmekte olan şahsın taleplerini karşılamaya yönelen sistemdir⁸. “Cep Sözlüğü” işbu sistemin minimum sözlük sistemine dâhildir.

Büyük sözlükler dilin bütün söz varlığını kapsar. Küçük sözlükler ise onun kısaltılmış varyantıdır. Örneğin, dünyadaki en hacimli sözlüklerden biri Oxford, Webster ve Centhury sözlükleridir. Oxford sözlüğü dünyadaki en büyük sözlüklerden biri sayılır. Bu sözlüğün, dili öğrenmek isteyenler ve okul yaşındaki öğrenciler için de çeşitli küçük cep sözlükleri mevcuttur. Burada ayrıca dil öğrenim sözlükleri (okul sözlükleri) hakkında da bahsetmeliyiz. Çünkü bunlar küçük sözlükler serisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Günümüzde dil öğrenim sözlüklerinin cep sözlüğü gibi ilkökul, ortaokul, lise öğrencileri için ve günlük hayatta pratik amaçlı kullanmaya yönelik çeşitleri çoktur. Türk dilinde “İlkökul sözlüğü”, “Ortaokul sözlüğü” gibi söz varlığı basamak basamak hazırlanan cep sözlükleri buna benzer bir şekilde yapılmıştır. Bunun gibi sözlükler serisine “Gradual Sözlük” denmektedir. Gradual sözlüklerin özelliği dil öğrenme sürecini aşamalı şekilde, aralıksız sürdürerek ilerletmektedir. İlk gradual sözlükler Amerikan İngiliz leksikografisinde XX. yüzyılın 30 ile 40’lı yılları aralığında ilkökul ve lise öğrenciler için E.L.Thorndike tarafından yazılmıştır [Thorndike 1935;1941]. Sonradan sözlük çalışmasına C.L.Barnhart’ın katılmasıyla bu sözlük sistemi “Thorndike-Barnhart Sistemi” olarak adlandırılmaya başlanmıştır⁹ Thorndike’e göre, dil öğretim veya okul sözlüğü öğrencilere zaman tasarrufu yaptırmalı

⁴ M. Malbakov, **Bir Tildi Tüsindirme Sözdiktin Qurılımdık Negizderi**, Almatı 2002, s. 354.

⁵ M.Malbakov, **age**, 325.

⁶ Komisyon, **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 397.

⁷ V.K. Müler, **İngilizce-Rusça Sözlük**, Ruskiy yazık, Moskova 1992, s. 537.

⁸ M. Malbakov, **age**, s. 332.

⁹ M. Malbakov, **age**, s. 336.

önemli kaynakları bir arada verebilmelidir. İlk olarak, sözlük öğrenciye sadece ihtiyaç duyulanı öğretir. İkinci olarak, öğrenciye gerekli alışkanlıkları kazandırır¹⁰.

Okul sözlüklerini hazırlamanın kendine has zorlukları vardır. Bu sözlükler dili öğrenmekte olan şahsın öğrenim programına uygun bir şekilde ayarlanmalıdır. Minimum sözlük hazırlayan heyetin en büyük sorunu, sözlüğe alınacak kelimeler sınırlı olduğundan, hangi kelimelerin kesin olarak sözlüğe alınacağına karar verilebilmesi ve bu konuda hangi prensiplerin esas alınacağıdır.

Sözlükçülerin üzerinde en çok durduğu mesele budur. Bu konu ile ilgili N. L. Eremiya, üç ciltten oluşan “Thorndike-Barnhart Sözlüğü” üzerinde bir inceleme yapmıştır. O, “Thorndike-Barnhart Sözlüğü” hakkında şunları söyler: “Düzenleme sırasında sözlükte ders programında rastlanan kelimelerin yaygınlığı, kullanım sıklığı ile beraber kelimenin çok anlamlılığı ve ayrıca öğrencilerin yaş grubu dikkate alınmıştır”¹¹. Thorndike-Barnhart’ın üç sözlüğü de ister hacim bakımından, ister kalite bakımından olsun birbirinden çok farklıdır. Her sözlüğün kendi özelliği vardır. Örneğin, 8–10 yaşındakiler için hazırlanan sözlükte madde başı sayısı 26140 sözcük biriminden oluşmaktadır, 10–14 yaş grubundakiler için madde başı sayısı 56700’dür, lise öğrencileri için hazırlanan sözlükte madde başı sayısı 95000’dir. Böylece her sözlük aşamasında madde başı sayısı iki kat artmaktadır. Ayrıca ilk sözlükteki bütün kelimeler (leksik birim) ikinci sözlüğe alınır, ikinci sözlüğün kelime varlığı tamamen üçüncü sözlüğe dâhil edilir. İlk sözlüğe günlük konuşmada daha çok kullanılan kelimeler dahil edilmiş olup, sonrakilerine sık kullanılmayan, belli bir branş terimleri ilave edilmiştir.

Bizce, okul sözlüklerini hazırlama iki yönde yürütülmüştür. Birinci yön, gradual sözlük hazırlama çalışması, diğer bir yön ise iki dilli sözlüklerdir.

Rus leksikografisinde gradual sözlükler sistemini teorik bakımdan inceleyen İngiliz Leksikografi uzmanı L.V.Malahovskiy basamaklı dil öğretim sözlüklerinin yapısı hakkında düşüncelerini şöyle aktarır: “Günümüzde belli oluyor ki, tek bir okul sözlüğü ile öğrencilerin ihtiyacını karşılayamayız, bunun çözümü dil öğretimin özelliğine göre planlanan gradual sözlükler serisini veya sistemini oluşturmaktır”¹². L. M. Malahovskiy de, N. L. Eremiya da Thorndike-Barnhart Sözlükleri’ne benzer sözlüklerin hazırlanmasının öğrenci için çok yararlı olacağı kanısındadırlar. Biz de gelecekte Kazak leksikografisinde böyle sözlüklerin yapılmasının sistemli olarak gerçekleştirilmesi bir zarurettir diye düşünüyoruz.

İkinci yön, genelde iki dilli tercüme sözlüklerini hazırlama ile ilgilidir. İki dilli cep sözlüklerinde de dil öğretim sözlükleri gibi sözlüğe kelimeleri doğru seçme meselesi ön plana çıkmaktadır. Bu sözlükler yabancı bir dili öğrenmekle, başka bir milleti yakından tanımakla ilgili olup, tercüme yapma işiyle doğrudan doğru alakalıdır. Yabancı dili öğreten minimum sözlüklerin geçmişi çok eskilere kadar gider. Bu işi genelde pedagoglar yapmıştır. Kazak Türkçesinde bu konu ile ilgili çalışmalar XIX. yüzyılda başlamıştır. O dönemde dil öğretim amaçlı konuşma kılavuzları, küçük sözlükler hazırlanmıştır. Örneğin, N. İ. İlminskiy’in 1861 tarihinde Kazan’da basılan “Kırgız (Kazak) Çocukları İçin Rus Grameri” adlı eserinin ikinci kısmını sözlük oluşturmaktadır. 1879 tarihinde Kazak aydınlarından İ. Altınсарın’ın “Kazak Hrestomatiyası” ve “Kazaklara Rus Dilini Öğretmenin Başlangıç Kursu” adlı ders kitaplarında metinlerle ilgili sözlük verilmiştir. İ. Altınсарın dil öğrenmede öğrencinin kelime hazinesini arttırmanın önemli unsurlardan biri olduğunu söylemiştir. Bundan sonra 1883 tarihinde E. Bukin’in “Rusça-Kazakça ve Kazakça-Rusça sözlüğü”, Orenburg’ta 1893 yılında “Küçük Rus-Kazak Sözlüğü”, 1897 tarihinde V. V. Katarinskiy’in “Kazakça-Rusça sözlüğü” adlı eseri neşrolmuştur. Buna benzer çalışmalar bundan sonra da devam etmiştir. Özellikle, Kazak aydını A. Baytursinov 1912 tarihlerinde yayınladığı “Ders Kitabı”, “Okuma Yazma Bilgisi”, “Dil Kitabı” adlı eserlerinde verilen metin üzerinde kelimeleri öğretmenin doğru olduğunu söylemiştir.

¹⁰E. L. Thorndike, *The psychology of the school dictionary*, Bulletin of the School of Education, Indiana U, V. 4. Bloomington, Indiana July, 1928, s. 336.

¹¹ N. L. Eremiya, *Prinsipiy Postroeniya Sistemi Uçebnih Tolkovih Slovarey Rodnogo Yazıka, Teoriya i praktika sovremennoy leksikografii*, Nauka yayınevi, Leningrad 1984, s. 184.

¹² L. V. Malahovskiy, *Prinsip gradualnosti v uçebnoy leksikografii, Problemy uçebnoy leksikografii i obuçeniya leksike*, Moskova 1978, s. 48.

Başka milletlere Kazak dilini öğretme meselesi 1930 tarihlerinden itibaren ele alınmıştır. Kazak dilcilerinden T. Şonanov, Ş. Sarıbaev, S. Jiyenbaev, G. Begaliyev Kazak Türkçesinin öğretim metotları ile ilgili ilmi çalışmaların temelini oluşturmuşlardır.

Sonuç

Ders kitaplarının sonundaki sözlükler ile küçük sözlüklerin hepsinde gözüken bir eksiklik ortak leksik minimumun tam belirlenmemesidir. Dil öğrenim sözlüklerinin madde başı olarak alınıp, dizine girecek kelimelerini seçme konusu net, bilimsel temellere dayanmalıdır. Sözlüğe alınacak kelimelerde şu vasıflar bulunmalıdır: 1. Kelimenin kullanım sıklığı; 2. Kelime grubunu oluşturma yeteneği; 3. Kelimenin üretkenliği; 4. Kelimenin semantik değeri; 5. Duruma göre kullanım sıklığı; 6. Kelimenin metot açısından eğitim programına uygunluğu.

Eğitimde dil öğretim meselesini verimli hale getirmek için gelecekte hazırlanacak okul sözlüğünde bu konuları dikkate almalıyız diye düşünüyoruz.